دين محمد ڪلهوڙو

سنڌي - عربي رسم الخط جو تاريخي ۽ تنقيدي جائزو

سنڌ ٻوليءَ جي قدامت:

سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ تمام پراڻي آهي، موهن جي دڙي واري تهذيب مان خبر پوي ٿي ته سنڌي ٻولي جهونين ٻولين مان هڪ آهي، جيڪا اڳ ڌار ڌار لِپين ۾ لکبي رهي آهي، ڇيو وڃي ٿو ته اسلام جي اچڻ کان ٻه اڳ هيءَ ٻولي مختلف رسم الخطن ۾ لکي ويندي هئي. جيڪا عربن جي سنڌ ۾ اچڻ کان پوءِ ڪيترن ئي عربي - سنڌي رسم الخطن ۾ متجي وئي. "عيسوي سن کان ٥١٦ ق-م ورهيه اڳ ايراني شهنشاهه دارا اعظم (پهريون) پنجاب، قندار ۽ سنڌ تي ڪاهي آيو. فتح حاصل ڪرڻ کان پوءِ هتان جا ماڻهو هر سال ڪيس ساڍا ست سئو مڻ سون ساليانې ڍل طور ڏيندا هئا، ان وقت پنجاب ۽ سنڌ ۾ ايرانين پنهنجي آئيونا چالو ڪئي تنهن وقت سنڌ ۾ ديوناگري لِپي چالو هئي، پر هتان جا ماڻهو پنهنجي خط تي هِريل هئا، جن ايرانين جي خط واري شڪل جڏهن بي ڊولي ڏٺي تڏهن انهيءَ تي نالو ئي رکيائون "ڪَر-وشٽي" يعني گڏهه جا چپ. 'ڪر' سنسڪرت ۾ گڏهه کي چون ۽ 'اوشٽ' سنسڪرت ۾ چپن کي ڪوٺين. ايرانين جو اهو رسم الخط ٣ صدي عيسوي تائين هند ۽ سنڌ ۾ هليو پوءِ مري ويو".(١)

موهن جي دڙي واري تهذيب تي غور ڪبو ته اتان جي رهاڪن کي ٻه پنهنجو رسم الخط هو. مارچ ١٩٧٥ع ۾ ڊاڪٽر آڪسو پارپولا

انهيءَ تحقيق جا تفصيل ’سنڌ صدين کان‘ ۾ ٻه ڏنا آهن. هُن پنهنجي مقالي ۾ هنٽر ۽ فادر-هيراس جي نتيجن تي ٻه بحث ڪيو. هيراس جي طريقيڪار کي وزندار سمجهي راءِ ڏني ٿو ته ”سڀ معروف تحريري صورتون ٽيهه لک سال ق-م هڪ پديون، ويهه لک سال ق-م گهڻ پديون ۽ ڏهه لک سال ق-م الف - ب تي بيٺل نظر اچن ٿيون“.[۲]

سنڌي رسم الخط جي قدامت ۽ عرب سياحن جي تحقيق جي سلسلي ۾ سنڌ جي آثار قديمه واري کاتي جي هڪ رپورٽ مان ظاهر ٿيو آهي ته ”ڀنڀور مان لڌل ٺڪرين تي ڏنل تصويرن مان ڀن تي اردناگري خط ۽ هڪ تي لوهاڻڪي يا لاڙي رسم الخط لکيل آهي. جنهن مان ثابت ٿئي ٿو ته اهي رسم الخط اسلام جي آمد کان اڳ واري سنڌي ٻوليءَ جا اهڃاڻ ڏين ٿا“.[۳] انهن قديم رسم الخطن کي پنهنجو پنهنجو اثر ۽ گرفت هئي پر جڏهن اسلام پکڙيو تڏهن هندو ۽ مسلم پنهنجي مذهبي ٻولين ڏانهن راغب ٿيا. هندن ويدڪ ٻوليءَ کي اپنايو ۽ مسلمانن عربيءَ کي پنهنجو ڪيو، جنهن ڪري سنڌ اندر عربي- سنڌي رسم الخط جنم ورتو.

سنڌي ٻوليءَ بابت ماهرن جي وڌيڪ راءِ:

ڊاڪٽر ٽرمپ، ڪاڪي ڀيرومل، مرزا قليچ بيگ، ڊاڪٽر گربخشاڻي ۽ ٻين عالمن جي گڏيل راءِ موجب ”سنڌي ٻولي، سنسڪرت مان پراڪرت، پالي، شؤرسيني، اپڀرنش ۽ وراچڊ اپڀرنش جي معرفت ٻارهين صدي عيسويءَ ڌاري هاڻوڪي صورت ورتي آهي. سندن نظريي موجب سنڌي ٻولي، سنسڪرت جي شاخ آهي“.[۴] ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ ڀوڀٽي هيراننداڻي جي راءِ مطابق: ”سنڌي زبان سنسڪرت جي ڄائي نه آهي. سندن چوڻ موجب، ”سنڌي ٻولي سڌو سنئون سنسڪرت مان نڪتل نه آهي، بلڪ سنسڪرت کان اڳ واري دؤر جي سنڌو ماتر جي قديم ٻولي آهي. سنڌي هڪ قديم هند آريائي ٻولي آهي“.[۵] سراج الحق ميمڻ جي خيال مطابق: ”سنڌي، سنسڪرت جي نه پر سنسڪرت، سنڌيءَ جي ڄائي آهي. سندس نظريي موجب

مشرق توڙي مغرب جي تهذيب ۽ ٻولين جو اصل مقام ۽ بنياد سنڌو ماٿر آهي، جتان سنڌ جا ماڻهو تهذيب ۽ زبان کڻي ويا ۽ اتي پنهنجي تهذيب ۽ زبان کي ڦهلايائون. سراج جو وڌيڪ رايو آهي ته بابل ۽ سمير جي تهذيب جو سنڌي تهذيب تي ڪو به اثر نه ٿيو آهي بلڪ بابل ۽ سمير جي تهذيب تي سنڌي تهذيب جا اثر نظر اچن ٿا."(٦)

ڊاڪٽر غلام علي الانا جي راءِ موجب: "سنڌي ٻولي سنسڪرت ۽ دراوڙ ٻولين (تامل، تيليگو، ڪناڙي) جي ڀيڻ آهي".(٧)

برصغير جي سنسڪرت جي ماهر ڊاڪٽر جئرام داس دولترام موجب: "سنڌي ۽ وراچڊ وچ ۾ ڪا به مناسبت ڪانهي، سنڌي هڪ خودمختيار ٻولي آهي."(٨)

پروفيسر سُنتي ڪمار چئٽرجي سنڌي ٻولي کي اڏيچيه لهجي جو هڪ محاورو لکي ٿو، جنهن کي برهمڻن مڌيه ديش، پورب ۽ ڏکڻ ۾ڳهٽي اتساهه ۽ چاهه سان پنهنجو ڪيو. روس جي عالمن ڪمپيوٽرن جي ذريعي موهن جي دڙي واري قديم لکت کي پڙهڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪري هن راز کي کولڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته موهن جي دڙي واري ٻولي، دراوڙي ٻولين جي ماءُ آهي. آثار قديما جا سيئي ماهر هن راءِ تي متفق آهن ته آرين جي اچڻ کان اڳ برصغير ۾ دراوڙ قومون آباد ٿيون، اهي دراوڙي ٻوليون ڳالهائينديون هيون. جان مارشل هن سلسلي ۾ لکي ٿو: "دراوڙ قومون غير آريائي (اڻ سڌريل) ۽ سٿين خاندان مان هيون، جنهن جو واسطو توراني ٻولين سان آهي."(٩)

رسم الخط جي اهميت:

ڪنهن به ٻوليءَ جي بنياد کي ڳولڻ لاءِ ضروري هوندو آهي ته ان جي رسم الخط کي جاچيو وڃي، جيڪو مختلف دؤرن ۾ پنهنجي شڪل بدلائيندو رهندو آهي، جيڪا تبديلي دراصل ٻين ٻولين جي ويجهي اچڻ سان رونما ٿئي ٿي. جهڙيءَ ريت هڪ انسان جو ٻي انسان جي عادتن تي اثر ٿئي ٿو. تهڙيءَ ريت ٻولين جو به هڪٻئي تي ايترو ئي اثر ٿئي ٿو ۽ اهو هڪ فطري عمل آهي، جنهن سان نه رڳو

ٻوليءَ ۾ پر پوري ڪلچر اندر ٻج ڊاهه ٿئي ٿي، دراصل اهوئي عمل هڪ نئين ڪلچر ۽ ٻوليءَ کي جنم ڏئي ٿو، اهڙيءَ ريت ٻوليءَ جي رسم الخط يا صورتخطيءَ ۾ به ازخد تبديلي اچي وڃي ٿي. هتي اها ڳالهه واضح ٿيڻ گهرجي ته رسم الخط ۽ صورتخطيءَ ۾ ٿورو فرق آهي. ”ڪنهن ملڪ يا علائقي ۾ مختلف لکت جي رواج کي رسم الخط چئجي“ ۽ ”ڪنهن به زبان ۾ لفظن ۽ جملن جي لکت لاءِ آواز جي تحرير ٿيل صورت، جيڪا سڄي ملڪ يا علائقي لاءِ ساڳي معياري ۽ درست هجي، ان کي صورتخطي چئجي“.(۱۰) هاڻوڪي سنڌي آئيوتا ۱۸۵۳ع ۾ انگريزن ناهي سنڌ اندر لاڳو ڪئي، تنهنڪري اڄوڪي آئيوتا کي سنڌي صورتخطي چئبو، ان کان اڳ جيڪي به آئيوتا ملن ٿيون، اهي رسم الخط ۾ شامل سمجهڻ گهرجن، ڇو ته ۱۸۵۳ع کان اڳ ڪنهن به سرڪار پاران ڪا به معياري آئيوتا سفارش ٿيل نه هئي، (تنهنڪري هن مقالي ۾ لفظ رسم الخط استعمال ڪيو ويو آهي).

سنڌي ٻوليءَ جو رسم الخط مختلف دؤرن جي ورن وڪڙن مان ٿيندو نئين شڪل اختيار ڪندو آيو آهي، تنهن ڪري ائين ڪڏهن به نه چئبو ته سنڌي ٻوليءَ جي اڄوڪي لکت هميشه ساڳي رهي آهي. عربن کان اڳ عربي سنڌي رسم الخط سان گڏ گهٽو ڪري وراڇڊ اپيرنش چالو هئي.

عربي- سنڌي رسم الخط بابت ڊاڪٽر دائودپوٽي جي راءِ:

ڊاڪٽر دائودپوٽي جو خيال آهي ته: ”عربي- سنڌي رسم الخط سڀ کان قديم نمونو شاهه ڪريم بلڙائي (۱۵۳۷ع-۱۶۶۳ع) جي ڪلام ۾ مليو“.(۱۱) ڊاڪٽر دائودپوٽي جي راءِ مطابق اهو ارغونن، ترخانن ۽ مغلن جو دؤر هو. حالانڪ انهيءَ دؤر کان به اڳ ٽي دؤر: سمن جو دؤر (۵۱-۷۵۰هه- ۹۲۶هه مطابق ۱۳۵۱ع-۱۵۲۱ع)، سومرن جو دؤر (۴۴۳هه - ۷۵۰هه مطابق ۱۰۵۰ع - ۱۳۵۱ع) ۽ عربن جو دؤر: (۹۲هه - ۴۴۳هه مطابق ۷۱۱ع - ۱۰۵۰ع) ٿي گذريا، جن ۾ عربي-سنڌي رسم الخط جا ڏار ڏار نمونا ملن ٿا. سومرن جي دؤر ۾ خواجڪي رسم الخط جو رواج پيو، جنهن جو بنياد پير صدرالدين شاهه

(١٢٩٠ع- ١٤٠٩ع) رکيو، ان ۾ هندي، گجراتي ۽ سنڌي زبان جي مختلف لهجن ۽ محاورن کي ڪتب آندو ويو. انهيءَ رسم الخط ۾ ۴٠ حرف شامل هئا پر اهو خط رڳو اسماعيلي فردن تائين محدود رهيو، جنهن ۾ پير صدرالدين مذهبي تبليغ لاءِ 'گنان' به لکيا. سومرن جي اوائل ۾ پٽن پانن ۽ چارڻن جو به عربي-سنڌي رسم الخط ۾ ڪلام مليو آهي. دودي چنيسر جو قصو، سسئي پنهون، سورٺ راءِ ڏياچ، مومل راڻو، ڏمر سونارو، سهڻي ميهار، عمر مارئي، وغيره جهڙا ڪلاسيڪل داستان به منظوم شڪل ۾ ملن ٿا. پاڳو پان، سمنگ چارڻ، هان فقير، پرپور شاهه، پير پٺو، سيد نورالدين، پير شمس الدين سبزواري جي شاعريءَ جا ڪيترائي مثال ملن ٿا، جي عربي-سنڌي رسم الخط ۾ لکيل آهن.

ڦلاڻي لاکي وٽ، مون وڏو ڪيو وات،
گهيٽين پٽيون پڌي، سو ڏيندو کهڙي ڏات.

(سمنگ چارڻ)

جي جيها آهن جوءِ ۾، تہ هردن ههڙا حال،
يا جيجا وجن جوءِ مان، يا مرين مال.

(هان فقير)

'چندو' چورن ماريو 'اتل' ماريو اڄ،
ويا جئنداڻي جوءِ مان، 'تنڌو' تيٺو سڄ.

(پرپور شاهه)

ازانسواءِ سومرن جي دؤر ۾ ٽيل لڙاين بابت به رزميا ڳاهَ ملن ٿا، جن ۾ به عربي-سنڌي رسم الخط جا واضح مثال نظر اچن ٿا.

جَر نہ ڪٽي ڪنگرين، راوَ نہ ڀڳنديين وينڻ،
گولي وڃي گجرين، چَندا دودي پينڻ.

*****

او! ابڙو ايڪ، او ڏونگر ٿي ڏيهـــــــــ،
او! جوٽا چاٽو چنگ، جو سريٽين سونتا جهلي.

سمن جي دؤر (١٣٥١ع- ١٥٢١ع) ۾ به عربي - سنڌي رسم الخط ۾ ڪيل شاعريءَ جا مثال نظر اچن ٿا. جنهن سومرن کان پوءِ

ڪافي ترقي حاصل ڪئي. مخدوم احمد ڀٽي، شيخ حماد، درويش نوح هوتياڻي، اسحاق آهنگر، ساموئي فقير، قاضي قادن ۽ ٻيا شاعر هن دؤر ۾ نظر اچن ٿا، جن سنڌيءَ ۾ تمام خوبصورت شاعري لکي آهي. ٧ ساموئي فقيرن جو ستن بيتن تي ڪلام ملي ٿو، جنهن مان ڀانئجي ٿو ته هڪ بيت هڪ فقير چيو آهي، انهن مان هڪ بيت مثال طور ڏجي ٿو:

"هاڪ وهندو هاڪڙو، ٻـچندي ٻنڌ اروڙ،
ٻهه مـچي لوڙهه، سمي ويندا سوڪڙي.

انهي بيت بابت ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي راءِ آهي ته "اهو بيت سومرن جي خيرخواهن جو لکيل آهي، جنهن ۾ سمن جي هِجو ٿيل آهي."(١٢) بهرحال اها ڳالهه واضح نظر اچي ٿي ته سومرن جي دؤر ۾ سمن جو سرداريون به قائم هيون ۽ سندن پاڻ ۾ مِٽيون به ٿيل هيون. جڏهن سومرن جو زوال آيو، تڏهن سمن، سومرن تي ظلم ڪيا، جي شاعرن پنهنجي بيتن ۾ انهيءَ دؤر جي تاريخ چٽي آهي. ڪاڪي ڀيرومل مهرچند آڏواڻي، ساموئي فقيرن جي بيتن کي 'معما' ۽ شاعرن کي 'معمائي' ڪوٺيو آهي. هو لکي ٿو ته "انهن شاعرن سمن جي دؤر ۾ سومرن جي مظلوميت، ڳجهارتن ۾ بيان ڪئي آهي، جن کي پوءِ سمن مارائي ڇڏيو".(١٣) ڀيرو مل جي راءِ به وزندار آهي پر ان ۾ ڪهڙو هرج ٿئي جو انهيءَ لفظ کي 'ماموئي' ئي سڏجي. ان جي صرفي بناوت تي غور ڪبو ته سندس ڌاتو /مام/ نظر ايندو، جنهن جي معنيٰ آهي 'ڳجهه يا رمز' ۽ /-اوئي/ سندس پڇاڙي آهي. يعني 'مام يا رمز ۾ ڳالهائيندڙ' (ڳجهي ڳالهه ڪندڙ/ رمز ۾ ڳالهائيندڙ). لفظ ٻوليءَ ۾ جو ۽ ڪيئن ٻيا ٻيا روپ وٺن ٿا، تنهن جو تعلق علم صرف سان آهي. مثال طور: لفظ /بابت/ هميشه سيني جملن ۾ ساڳي روپ ۾ اچي ٿو پر لفظ /ڇوڪرو/ ڪيترين ئي صورتن ۾ بدلجي ٿو. جيئن: ڇوڪرا، ڇوڪري، ڇوڪريون وغيره ازانسواءِ ڪيترا اهڙا لفظ هوندا آهن، جي ٻوليءَ ۾ پنهنجي سر الڳ حيثيت رکن ٿا پر اهي ٻين لفظن مان نهيل هوندا آهن. مثال طور: لفظ /وڌائي/ سنڌي زبان ۾ پنهنجي الڳ حيثيت رکي ٿو پر

اهو لفظ /وڏو/ مان ڦٽي نڪتو آهي. بلڪل ساڳيءَ طرح لفظ 'ماموئي' يا ساموئي' بہ ٻن ڌاتن: /مام/ ۽ /سام/ مان ئي ڦٽي نڪتل آهي. ممڪن آهي تہ ساموئي فقيرن جنهن ماڳ ۾ سام (پناھ) ورتي هجي ۽ پوءِ ساموئي سڏجڻ لڳا جنهن کان بعد سندن نالي پٺيان ساموئي ڳوٺ آباد ٿيو. المقصد تہ سندن شاعريءَ ۾ جيڪو خطُ استعمال ڪيو ويو آهي اهو بہ عربي-سنڌي رسم الخط آهي.

قاضي قادن (ڄم ۸۸۹ھ مطابق ۱۴۸۴ع- وفات: ۹۵۸ھ مطابق ۱۵۵۱ع) سمن جي آخر ۽ ترخانن جي شروعاتي دؤر جو وڏو شاعر آهي، جنهن جو ڪلام بہ عربي-سنڌي رسم الخط ۾ ملي ٿو.

"جوڳي جاڳايوس، ستو هوس ننڊ ۾،
تهان پوءِ ٿيوس، سنڌي پريان پيچري.
*****
ڪنز قدوري ڪافيا، ڪي ڪين پڙهيوم،
سو پارئي پيو، جتان پرين لڌوم."

هن شاعر جا ۷ يا ۸ بيت شاھ ڪريم جي ملفوظات "بيان العارفين" مان مليا آهن، جنهن لاءِ ڊاڪٽر دائودپوٽي جو خيال آهي تہ انهيءَ رسالي ۾ شاھ ڪريم جو جيڪو بہ ڪلام آيل آهي، اهو عربي-سنڌيءَ جو آڳاٽو نمونو آهي. ڊاڪٽر صاحب جي انهيءَ راءِ ۾ وزن نہ آهي ڇو تہ انهيءَ رسالي کان اڳ ٻين بہ ڪيترن اڳوڻن شاعرن جو ڪلام ملي ٿو. قاضي قادن جا وڏيڪ ۱۲۰ بيت هندوستان ۾ مليا آهن، جن کي هندوستان جي محقق هيري نڪر ڪتابي شڪل ۾ آندو آهي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي راءِ:

عربي – سنڌي رسم الخط بابت ڊاڪٽر صاحب جو خيال آهي تہ "هن جو آڳاٽي ۾ آڳاٽو نمونو محقق ابوريحان البيروني جي لکت ۾ ملي ٿو. عربي- سنڌي رسم الخط جيڪو اسان تائين پهتو آهي،ان جا لکت ۾ تاريخي آثار (۱۰۲۵ع– ۱۰۳۰ع) واري عرصي ۾ ملن ٿا". (۱۴)

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جنهن دؤر جو ذڪر ڪيو آهي اهو سنڌ ۾ سلطان محمود غزنويءَ جو دؤر هو. جنهن ۾ خلافت بنو عباس جو زوال اچي چڪو هو. البيروني جيڪو عام طرح سان ابوريحان ۽ ابوعبدالله بن محمد جي نالن سان مشهور آهي، پنهنجن ڪيترن ئي ڪتابن ۾ سنڌ ء هند جي جاگرافيائي حالتن ۽ مختلف علمن جو ذڪر ڪيو آهي، جن مان "ڪتاب الهند" سندس مشهور تصنيف آهي، جنهن ۾ سنڌ جي شهرن: برهمڻ آباد، لوهاراڻي، منصوره، اروڙ، ديبل، سيوهڻ جو بہ ذڪر ڪيو آهي. ازانسواءِ سنڌ جي جدا جدا علائقن ۾ جيڪي رسم الخط رائج هئا، انهن جو وچور بہ بيان ڪيو آهي ۽ ڪٿي ڪٿي سنڌي زبان جا لفظ بہ صحيح معنيٰ ۾ ڪم آندا اٿس. ان جي معنيٰ اها ٿي تہ سنڌي ٻولي انهيءَ دؤر ۾ بہ مختلف رسم الخطن ۾ لکي ويندي هئي.

ڊاڪٽر غلام علي الانا جي راءِ:

ڊاڪٽر صاحب، عربي - سنڌي رسم الخط جي ابتدا ۱۸۷هہ واري دؤر کي ڪوٺي ٿو، سندس راءِ موجب: "عرب سياح جا خط (۱۸۷هہ-۲۵۵هہ) پنهنجي لکيل ڪتاب "رسالة فخر السودان علي البيضان" ۾ عربي - سنڌي رسم الخط جا مثال ڏنا آهن. يعني بيرونيءَ جي آمد (ٻـئين صدي هجري) کان ٿي سئو سال کن اڳ ٿي چڪي آهي. البتہ اهو ميڻو پوندو تہ محقق بيروني ان ۾ تبديليون آنديون، تنهن کري رسم الخط جو بنياد وجهندڙ مخدوم ابوالحسن نہ هو پر هي ڪلهوڙن جي دؤر جو وڏو عالم هو، جڏهن تہ عربي- سنڌي رسم الخط جو بنياد ۸٦۴ع ڌاري پئجي چڪو هو. مخدوم صاحب سنڌي زبان لاءِ جيڪو رسم الخط تيار ڪيو سو عام طرح سان ابوالحسن جي سنڌيءَ جي نالي سان مشهور آهي".[(۱۵)] مشهور عرب سياح جاحظ (وفات: ۲۵۵هہ مطابق ۸٦۴ع) جو اصل نالو عمر بن محبوب، ڪنيت ابو عثمان هئي، هي اصل بصري جو رهاڪو هو. عربي زبان جو نهايت هوشيار ۽ ذهين مضمون نگار ۽ محقق هو. سندس تصنيفن ۾

"البيان والتبيين"، "ڪتاب الحيوان"، "ڪتاب افتاج" وغيره شامل آهن. هن پنهنجين تصنيفن ۾ گهڻي ڀاڱي هند ۽ سنڌ جو ذڪر ڪيو آهي. ٢٥٥هه مطابق ٨٦٤ع ڌاري فالج جي بيماريءَ ۾ لاڏاڻو ڪري ويو".(١٦) اهو خليفي هارون الرشيد جي خلاف جو زمانو هو، تنهن وقت سنڌ جو گورنر دائود بن يزيد هو، جنهن سنڌ ۾ نزارين کي نيڪالي ڏني. " 'نزاري' به اصل ۾ عرب هئا، جن عباسي گورنر 'مغيره' جي وقت ۾ سنڌ اندر بغاوت ڪري مغيره کي شڪست ڏني، انهن جو مطالبو هو ته سنڌ کي چئن حصن ۾ ورهائجي. هڪ حصو قريشن کي، ٻيو حصو قيس وارن کي، ٽيون حصو ربيع وارن کي چوٿون حصو نزارين کي ملڻ گهرجي ۽ باقي ماڻهن کي سنڌ مان لوڌ ڪڍي ڇڏجي".(١٧) جاحظ جو هي اهو دؤر آهي جنهن ۾ ١٩٣هه مطابق ٨٠٨ع دوران عباسي خليفي هارون الرشيد بغداد ۾ وفات ڪئي. "جاحظ جي وقت سنڌ جي ٻولين ۾ سنڌي آوازن جي گهڻائي هئي، سنڌ وارا عربيءَ جي لفظن ۾ 'ج' ۽ 'ش' جي اچارن کي ڦيرائي 'ز' ۽ 'س' اچاريندا هئا".(١٨) جاحظ پنهنجي تصنيف 'ڪتاب البيان والتبيين' ۾ هن حقيقت ڏانهن اشارو ڪيو آهي، لکي ٿو ته: "سنڌ جو رهاڪو لامحالا 'ج' جو اچار 'ز' ڪري ٿو، پوءِ ڀل ڪٿي هو عرب جي فصيح ۽ بليغ قبيلن بنو قيص ۽ بنو هوازن ۾ پنجاهه سال رهيو هجي". ٻي تصنيف "ڪتاب الحيوان" ۾ سنڌ جي هڪ پوڙهي مائي (جنهن جي مادري زبان سنڌي هئي) جو سندس اٺ بابت عربيءَ ۾ لکيل لاڏي جو هڪ فقرو نقل ڪيو آهي، جنهن ۾ هن مائيءَ 'جمل' (اٺ) کي 'زمل' ڪري اچاريو آهي. 'ابو عطا سنڌي' ٢ صدي هجريءَ جو وڏي ۾ وڏو ۽ مشهور عربي شاعر ٿي گذريو آهي، جنهن سن ١٢٢هه ڌاري وفات ڪئي. عرب قبيلي ۾ رهندي به سندس شعر ۾ سنڌي اچارن جي خصوصيت شامل هئي. هو 'ج' کي 'ز' ۽ 'ش' کي 'س' ڪري اچاريندو هو. هن پنهنجي دؤر ۾ سنڌي لفظن کي عربي-سنڌي حروف تهجيءَ ۾ لکيو. 'ابو معشر سنڌي'، 'ابو ضلع سنڌي' ۽ ٻيا سنڌي عالم عربن جي دؤر ۾ سنڌي ٻوليءَ جا لفظ عربي- سنڌي رسم الخط ۾ لکندا هئا. هڪ سنڌي شاعر، يحيا برمڪيءَ جي تعريف ۾ قصيدو به لکيو.

"اره بره ڪنڪره، ڪراڪِري مندره.
يا
اره اصره ڪڪرا، ڪي ڪره مندره."(١٩)

يعني "جڏهن بہ اسان وٽ نيڪين جو بيان ٿئي ٿو تہ ان وقت توهان جو ئي نالو ڪنيو وڃي ٿو". هن قصيدي بابت مختلف رايا آهن. امام ابو حاتم جي ڪتاب روضة العقلاء و نزهة الفضلاء ۾ آيو آهي تہ هتان ڪو سنڌي ماڻهو بغداد ويو ۽ اُتي يحيا بن خالد برمڪيءَ جي روبرو اهو شعر پڙهيو. اڪثر ماهرن جي راءِ آهي تہ "اهو شعر آفريڪي ٻوليءَ جو آهي، جيڪو حضرت بلال رضہ، رسول اڪرم صلعم جن جي شان ۾ پڙهيو". يحيا بن خالد برمڪيءَ جي نالي تي بہ تاريخي اختلاف آهن. "مجمل التواريخ والقصص" ۾ اهو شعر فضل بن يحيا بن خالد برمڪي (وفات: ١٨٠هہ) جي اڳيان پڙهيو". ڊاڪٽر بلوچ صاحب موجب: "عباسي خليفي هارون الرشيد، جعفر بن يحيا برمڪيءَ کي ١٨٧هہ ۾ مارايو هو، انهيءَ ڪري ان مان ظاهر آهي تہ هي شعر ١٨٧ع کان اڳ جو لکيل آهي". بهرحال شعر جي اسلوب ۽ لکت مان معلوم ٿيندو تہ اهو عربن جي دؤر جو عربي رسم الخط نہ هو ۽ نہ وري ان ۾ ڪنهن عربي خليفي يا رسول اڪرم صلعم جن جي شان ۾ ساراهہ ٿيل آهي، جي ائين هجي تہ ضرور انهن جا نالا يا ان دؤر جون ڪي نشانيون ۽ آثار ڇاڻايل هجن ها، جنهن مان اندازو لڳائجي تہ اهو ڪهڙي دؤر جو ۽ ڪهڙي رسم الخط ۾ لکيل آهي. شعر ۾ "مندره" جو ذڪر آيل آهي، ممڪن آهي تہ سنڌ اندر اهڙو ڪردار ٿيو هجي، جنهن ڏس ۾ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جي راءِ ڪافي وزندار لڳي ٿي. هو لکي ٿو تہ: "منهنجيَ طالباڻي تحقيق مطابق شاعر جو نالو "مندرو" هو يا هو ذات جو 'مندرو' هو. هن خودثنائيءَ ۾ ڪنهن نموني ڪي سٽون جوڙيون هونديون يا ڪنهن 'مندري' حاڪم يا رئيس جي تعريف ۾ اهو شعر پڙهيو هوندو".(٢٠) ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جو حبشي ٻولين سان ڪجهہ قدر واسطو رهيو آهي، سندس نظر ۾ شعر جي صورتخطيءَ جو حبشيءَ ٻوليءَ سان ڪو بہ آهنگ نظر نہ ٿو اچي جيءِ تہ حبشي

ٻوليءَ ۾ لفظ جي پڇاڙيءَ /آ/ جو آواز ايندو آهي. مثال طور: بامر = باما. بونگ = بونگا. نيڪون = نيڪونا. ڊانگ = ڊانگا يا ڊونگا وغيره. ڊاڪٽر جوٺيجي صاحب انهيءَ شعر جي هن ريت صورتخطي تيار ڪئي آهي:

"اهڙا ٻڙا ڪو نہ ڪري، ڪہ ڪري منڌرو"

يعني: "اهڙا ٻڙا (احسان) ٻيو نہ ٿو ڪري، جيڪو منڌرو اسان سان ڪري ٿو".

بهرحال انهيءَ ڊيگهاري بحث جو مقصد ئي اهو آهي تہ سنڌ ۾ هڪ ئي وقت ڪيترائي رسم الخط استعمال ڪيا ٿي ويا. جو هاڻي انهن جو صحيح اندازو لڳائڻ ئي ڏکيو ٿي پيو آهي، پر اها ڳالهہ واضح آهي تہ عربن جي سنڌ اچڻ کان پوءِ هنن جي سنڌين سان ويجهڙائي ٿي، جنهن ڪري عربي ۽ سنڌي ٻولين تي هڪٻئي جو ڪافي اثر ٿيو. جنهن ڪري سنڌي توڙي عربيءَ ۾ نون لفظن جو اضافو ٿيو ۽ سنڌي ٻولي، جيڪا اڳ سنسڪرت، فارسي (ايراني) ۽ ٻين ٻولين جي اثر ۾ هئي، عربيءَ جي ملڻ سان سندس رسم الخط ۾ ڦيرو آيو. بلڪ ٻوليءَ ۾ نئين سر رنگيني ۽ خوبصورتي آئي، "عربي اثر ڪري جتي هزارن جي تعداد ۾ عربي لفظ، سنڌي لغت جو حصو بڻيا، اُتي ٻنهي تهذيبن جي ميل جول ڪري ڪيترائي سنڌي لفظ، عربي ٻوليءَ ۾ شامل ٿي ويا. عرب سياحن ۽ محققن پنهنجي سفر دؤران سنڌ ۾ بي شمار سنڌي لفظ، عربي ٻوليءَ ۾ استعمال ٿيندي ڏٺا".

مثال طور:

سنڌي لفظ	عربي ۾ شامل ٿيڻ کانپوءِ
ٿوم	ثوم/ فوم
سڙهہ	شرعه
جت	زط
هندورو	هندول
کنڊ	قند
ڪپور	ڪافور
ڪرڻ ڦل	قرنفل

ٽقلو	اطرفل
مِڪ	مخ
ڪک	ڪخ
انب	انبه / انبج
ٻت	بهطه
مترڪو	مترقه

ٻنهي ٻولين جي آوازن جو بہ هڪٻئي جي آوازن تي اثر پيو.

جيئن:

سنڌي آواز	عربي آواز
ڦ	ف
ڙ	ر
ڻ	ن
ڀ	ٻهہ
ٿ	ف / ث
ٻ	ب
ڪ	ڪ
پ	ف
گ	ق
ڳ	نگ
ڃ	نج (۲۱)

عربن جي اچڻ ڪري سنڌي ٻوليءَ ۾ نہ رڳو حروف علت (Semi Vowels) ا، و، ي جو اضافو ٿيو پر ان سان گڏ اعرابن (Inflection) جو بہ رواج پيو.

عربي-سنڌي رسم الخط بابت متي ذڪر ٿيل ٽن عالمن (ڊاڪٽر دائودپوٽو، ڊاڪٽر بلوچ، ڊاڪٽر الانا) جي راين تي ڪيل بحث مان خبر پوي ٿي تہ عربي- سنڌي رسم الخط جو آڳاٽو نمونو نہ ڪي شاهہ ڪري ٻلڙائي جي ڪلام ۾ استعمال ٿيل آهي، نہ اهو عرب سياح البيروني جي ڪتابن ۾ استعمال ٿيل آهي ۽ نہ وري عرب محقق

جاحظ جي تصنيفن ۾ عربي-سنڌي رسم الخط جو آڳاٽي ۾ اڳاٽو ڪو نمونو استعمال ٿيل آهي، پر اهو عربن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان به اڳ جو تيار ٿيل محسوس ٿئي ٿو، البته ان جا باقاعده لکت جا مثال، اجا تحقيق طلب آهن.

تاريخي واقعن جي نظر ۾ رسم الخط جو تاجي پيٽو:

مٿين راءِ کي وڌيڪ صحيح ثابت ڪرڻ لاءِ ڪجهه تاريخي واقعا بيان ڪجن ٿا، جن مان اندازو لڳائجي ته عربي- سنڌي رسم الخط ڪيترو آڳاٽو ٿي سگهي ٿو:

١- سنڌ جا تمام آڳاٽي دؤر کان عرب ملڪن سان ويجها لاڳاپا رهيا آهن. مولانا ابوالجلال ندوي جي تحقيق موجب: "قديم زماني ۾ سنڌ اندر عربي قومون اچي آباد ٿيون هيون".[٢٢]

٢- مولانا سيد سليمان ندويءَ موجب: "عرب واپاري هزارين ورهيه اڳ هندوستان جي ڪناري تائين ايندا هئا ۽ هتان جي پيداوار کي مصر ۽ شام ذريعي يورپ تائين پهچائيندا هئا".[٢٣]

٣- ڊاڪٽر موسيوليبان 'تمدنِ عرب' ۾ لکيو آهي ته "عربن جا هندوستان سان لاڳاپا تاريخ زماني جي ابتدا کان آهن پر سيني واقعن مان ثابت ٿئي ٿو ته اسلام کان اڳ واري زماني ۾ اهي هندوستان جا ئي ماڻهو هئا". ٻئي هنڌ لکيو اٿس ته "هجري سن جي شروعات کان ئي عربن هندوستان ۾ اچڻ شروع ڪيو".[٢۴]

۴- سنڌ ۽ هند سان عربن جا تعلقات بري ۽ بحري رستن سان هئا، بري رستو ڪاروانن جي ذريعي سمرقند، دمشق ۽ بغداد وغيره کان ٿيندو ايران ۽ ڪشمير لنگهي، سنڌ ۾ پهچندو هو. بحري مسافر، ايراني نار جي بندر سيران وغيره يا عربستان کان ٿي ڳاڙهي سمنڊ جي بندرن خاص طرح سان عدن کان روانا ٿيندا هئا.[٢۵]

۵- عربي زبان جي سنڌ سان گهاٽي تعلق جي ثابتي، هندن جي مذهبي ڪتابن مان ملي ٿي. سوامي ديانند سرسوتي، ستيارٿ پرڪاش

جي يارهين سملاس ۾ لکيو آهي ته: "مهاڀارت ۾ جڏهن ڪوروَن لاک جو گهر ناهي، پاندون کي ان ۾ ساڙي ڀسم ڪرڻ جو خيال ڪيو ته ودرجيءَ يدشٽر کي اهو سارو قصو عربي زبان ۾ ٻڌايو ۽ هن ٻه ڪيس عربي زبان ۾ جواب ڏنو".(٢٦)

جيڪڏهن اها ڳالهه درست آهي ته پوءِ چئبو ته سنڌ ۽ هند جا عرب دنيا سان تمام قديم زماني کان لاڳاپا هئا.

٦- موهن جي دڙي مان جيڪي شيون مليون آهن، اهڙيون عراق جي دڙن مان ٻه هٿ آيون آهن. ان مان ثابت ٿئي ٿو ته سنڌ ۽ عرب دنيا جي وچ ۾ تمام آڳاٽي دؤر کان واپار هلندڙ هو.(٢٧)

٧- سنڌ ۾ رهندڙ سادات، امام زين العابدين جي اولاد منجهان آهن، امام سڳوري جي امڙ بابت محقق 'ابن قتيبه' لکيو آهي ته، "بيبي سانئڻ سنڌڻ هئي". هو وڌيڪ لکي ٿو ته: "محمد بن علي زين العابدين جي ماءُ ٻه سنڌياڻي هئي". ٻئي هڪ معتبر روايت موجب: علي الاصغر بن زين العابدين علي بن الامام حسين جي امڙ سانئڻ ٻه سنڌ جائي هئي. ان مان خبر پوي ٿي ته سنڌ ۾ باقاعده اسلام اچڻ کان اڳ ٻه عربن جي سنڌ وارن سان مٽي مائٽي هئي.(٢٨)

٨- "٩٣-٩٢هه(٧١١ع) ۾ عربن سنڌ فتح ڪئي، ان کانپوءِ سنڌ ۽ عرب جا تجارتي، علمي ۽ ثقافتي تعلقات هيڪاري وڌيا، نه فقط ايترو پر ڪيترا عرب، سنڌ ۾ رهي پيا ۽ سنڌي ٿي ويا، ڪيترا سنڌي عربستان ۾ وڃي رهيا ۽ عرب ٿي ويا".(٢٩)

٩- عربن، سنڌ تي پهريون حملو ١٥هجريءَ ۾ ڪيو، اهو چچ بن سيلائج (٦٢٢ع - ٦٦٢ع) جو دؤر هو، جنهن ۾ هُنن کي فتح نصيب نه ٿي.(٣٠)

١٠- عربن ٢٣هه مطابق ٦۴۴ع ۾ مڪران فتح ڪيو، جنهن ڪري اتي اسلام پکڙجڻ شروع ٿيو ۽ عربي ٻوليءَ جو اثر سنڌ جي مقامي ٻولين تي پوڻ لڳو.(٣١)

١١- ۴٢هه ۾ ڪرمان جي ماڻهن ان وقت جي اسلامي خليفي خلاف

بغاوت ڪئي. عربن ان جو الزام سنڌ جي حڪمران چچ تي
سيلائج تي لڳايو. نتيجي ۾ مسلمانن جي خليفي ڪرمان جي
گورنر کي چار هزار لشڪر ڏيئي مڪران ۽ سنڌ جي سرحد تي
بيهاريو. چچ کي خوف ورايو تہ ڪٿي سندس ملڪ تي حملو نہ
ٿئي، تنهن پنهنجي بچاءَ ۾ ڏهہ هزار لشڪر سان اسلامي ڪئمپ
تي حملو ڪيو. جنهن ۾ ۸ هزار باغي قتل ٿيا ۽ ڪرمان جو والي
بہ مارجي ويو". [۳۲]

۱۲- ۵۸هہ ۾ عربن قنذار فتح ڪيو. جتي بہ اسلام جو آغاز ٿيو ۽
عربي ٻولي ڳالهائجڻ لڳي. [۳۳]

۱۳- راجا ڏاهر (۷۰۰ع- ۷۱۲ع) جي وقت ۾ عربستان جي باغي محمد
علافي سنڌ ۾ ۵۰۰ سپاهين سان گڏ پناهہ ورتي. راجا ڏاهر ان
کري کيس پناهہ ڏني جو ٻڌاپور جي رامل وارن سان لڙائيءَ ۾
هن راجا ڏاهر جو ساٿ ڏنو هو. ۵۰۰سئو عربي سپاهين جي سنڌي
فوج ۾ پرتي ٿي، جنهن ڪري سنڌي ٻوليءَ تي عربيءَ جو تمام
گهرو اثر پيو. [۳۴]

۱۴- ۸۶هہ ۾ مڪران، خراسان، سنڌ ۽ بلوچستان جي سرحدن وارا
سمورا علائقا بصري جي گورنر حجاج بن يوسف ثقفيءَ جي قبضي
۾ آيا، جتي عربي ٻوليءَ کي سرڪاري پذيرائي ملي، جنهن ڪري
عربي ٻوليءَ جون پاڙون مضبوط ٿيڻ لڳيون. ويتر ان دؤر ۾ وڻج
واپار، سير و سياحت ۽ درآمد برآمد جا رستا کليا، جنهن ڪري
هڪٻئي جي ٻولين تي اثر پوڻ شروع ٿيا. [۳۵]

انهن سمورن تاريخي واقعن جي اڀياس ڪرڻ کان پوءِ اها ڳالهہ
ظاهر ٿئي ٿي تہ سنڌي ۽ عربي ٻولين جو اوائلي دؤر کان هڪٻئي سان
تمام گهرو لاڳاپو رهيو آهي. انهيءَ تمام ڏگهي عرصي واري تعلق،
سنڌ ۾ ٻوليءَ جي فطرت ۽ مزاج کي بدلايو. لفظن ۾ واڌارو ٿيو ۽ نواڻ
آندي. جيئن مٿي ٻڌايو ويو آهي تہ عربن جي سنڌ اچڻ کان پوءِ عربيءَ
تي بہ سنڌ ٻوليءَ جو اثر پيو ۽ ڪيترائي نج سنڌي لفظ عربي زبان
پنهنجي مزاج ۽ لهجي ۾ سمائي ڇڏيا. جن جا مثال اڳ ۾ بيان ٿي

چڪا آهن. معنيٰ ته هر ٻوليءَ کي اهو فطرتي حق حاصل آهي ته هوءَ ڌارين ٻولين کان حاصل ڪيل لفظن جون شڪليون ۽ لهجا پنهنجي مزاج پٽاندڙ سوڌي سنواري سگهي. ان جو مقصد اهو به ٿيو ته ٻوليون پنهنجي مزاج ۽ طبيعت ۾ نه رڳو Liberal آهن پر ان سان گڏ آسان ۽ حسين به آهن، جيڪڏهن انهن کي پنهنجي ئي سرشت ۾ هلڻ ڏنو وڃي.

مخدوم ابوالحسن جي رسم الخط:

مٿي ذڪر ٿي چڪو آهي ته ۱۸۵۳ع کان اڳ اسان وٽ سرڪار طرفان ڪا به معياري صورتخطي جوڙيل نه هئي، جنهن ڪري سنڌ جي شهرن ۾ مختلف رسم الخط رائج هئا. ٺٽي جي لوهاڻن کي پنهنجو رسم الخط هو، ميمڻ ذات لاءِ الڳ ميمڻڪو رسم الخط جوڙيل هو، هندو واپاري پنهنجي جوڙيل لپي استعمال ڪندا هئا. ازانسواءِ شڪارپوري، لاڙي، ونگائي، راجائي، رسم الخط به مروج هئا. نتيجي ۾ سنڌ جا ماڻهو هڪٻئي جي رسم الخطن ۾ منجهڻ لڳا، جنهن ڪري اسان وٽ اوائل ۾ تحريري فن باقاعدي ترقي نه ڪئي. ڪلهوڙن جي دؤر(۱۷۱۸ع- ۱۷۸۲ع) ۾ ٺٽي جي هڪ عالم مخدوم ابوالحسن ٺٽوي (ڄم: ۱٦٦۱ع) ڪيترن ئي سنڌي آوازن جون صورتون ٺاهيون، انهيءَ رسم الخط ۾ 'مقدمه الصلواة' نالي هڪ منظوم ڪتاب لکيو، جنهن ۾ هن ديني مسئلا سمجهايا آهن. مخدوم صاحب پنهنجي جوڙيل رسم الخط ۾ ڪوشش ڪري عربي ۽ فارسي لفظ ڪم نه آندا اٿس. مثال طور: وترو = تکو، مهيلي= عورت، جِها = جهڙا، ڪَنان = کان، ملا = وٽان، بجهن = ٻُڌجن، جيٺو = ساچو، رساٽي = رسائي، مرهڻ = معاف ڪرڻ، ابهڻ = بيهڻ، پانجو = پنهنجو، توجو = تنهنجو، ڪجاڙو = ڇا وغيره. مٿين مثالن مان بخوبي اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته ان دؤر جي سرڪاري ٻولي فارسي هوندي به هڪ عالم تنهن وقت واري ٻوليءَ جي لهجي ۽ مزاج کي بچائڻ جي پوري ڪوشش ڪئي. حالانڪ مٿي بيان ڪيل لفظ مخدوم صاحب نه گهڙيا هوندا پر اهي ان وقت ڳالهايا ويندا هئا. جن کي هن پنهنجي هڪ ڌار آوازي سڃاڻپ ڏني.

ابوالحسن جي تيار ڪيل آئيوتا	هاڻوڪي آئيوتا	ابوالحسن جي تيار ڪيل آئيوتا	هاڻوڪي آئيوتا
ا	ا	س	س
ب	ب	ش	ش
ٻ	ٻ	ص	ص
ٻھ	ڀ	ض	ض
ت	ت	ط	ط
تھ	ٿ	ظ	ظ
ٽ، تر	ٽ	ع	ع
ٺ. ٿھ	ٺ	غ	غ
ث	ث	ف	ف
پ	پ	ق	ق
ف، پھ	ڦ	ڪ	ڪ
ج	ج	ک، کھ	ک
ج	ڄ	گ	گ
ج	جھ	گ	ڳ
نج	ڃ	گھ	گھ
چ	چ	نگ	ڱ
چھ	ڇ	ل	ل
خ	ح	م	م
د	د	ن	ن
دھ	ڌ	ن	ڻ
ڏ	ڏ	و	و
د، در	ڊ	ھ	ھ
ڊ. ڊھ	ڍ	ء	ء
ر	ر	ي	ي
ر	ڙ		
ز	ز		

هن آئيوتا ۾ مخدوم صاحب ڪافي اهڙا اکر بہ ايجاد ڪيا. جيڪي هاٹوڪي آئيوتا ۾ ٻن ٽن حرفن کي ظاهر ڪن ٿا. جيئن: 'ٻ' حرف /ب/ ۽ /ٻ/ کي 'ڄ' حرف /ج/. /ج/ ۽ /جهہ/ کي، 'ڙ' حرف /ڙ/ ۽ /ڙ/ کي، 'گ' حرف /گ/ ۽ /ڳ/ کي ظاهر ڪري ٿو. اهڙيءَ ريت مخدوم صاحب آوازن تي غور ڪري انهن کي سندن مخرجن مطابق شڪليون ڏنيون، مثال طور: 'ٻ' جي اوسرڳ آواز 'هہ' جو اضافو ڪري وسرڳ آواز 'ڀهہ' ٺاهيو. 'ٿ' جي اوسرڳ آواز ۾ 'هہ' جو آواز ملائي 'ٿهہ' جو وسرڳ آواز ٺاهيو. اهڙا ڪوڙ مثال ملندا. جيئن: تهہ، ڇهہ، ڊهہ، دهہ، گهہ، ڪهہ وغيره.

ازانسواءِ ٻيا اوسرڳ آواز ٻ، ڳ، ڍ، ڄ، ڃ (ڄ) (ڄ ز در رڊ)، ڻ، ڱ رڱ) تر (ٽ) بہ ايجاد ڪيا.

مخدوم صاحب جي رسم الخط ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جا ٻئي دؤر ڏٺا. انهن ٻنهي دؤرن ۾ انهيءَ رسم الخط، سنڌي ادب کي پنهنجي جيءَ ۾ جاءِ ڏئي سانديي ڇڏيو. ڪلهوڙن جي دؤر ۾ نادر شاهہ ايراني، مدد ڀناڻ، احمد شاهہ ۽ ٻين ڌارين سنڌ ۾ اچي ڦرلٽ ڪئي، لڪين ماڻهن جي ڪوس ڪرڻ کان پوءِ هتان جو ادبي ذخيرو، رسم الخط، نوادرات بہ پاڻ سان گڏ کڻي ويا، جنهن ڪري سنڌ جو گهڻي ڀاڱي علمي ذخيرو اٺين تباهہ ٿي ويو، نادر شاهہ ايراني تہ سنڌ جو ڪو بہ ڪتب خانو نہ ڇڏيو، ويندي ويندي انهن کي ساڙائي بہ ڇڏيائين. ۱۸۴۳ع ۾ ٽالپرن جي شڪست کان پوءِ انگريزن سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ لاءِ وڏيون ڪوششون ورتيون. سنڌ جي ٽڏهوڪي ڪمشنر سر بارٽل فريئر جي اڻٿڪ ڪوشش سبب ۱۸۵۳ع ۾ هاٹوڪي سنڌي صورتخطي ايجاد ٿي.

هاٹوڪي سنڌي صورتخطيءَ جو نهڙ:

۱۸۵۱ع ۾ سنڌ جي ڪمشنر سر بارٽل فريئر حڪمنامو جاري ڪيو تہ سرڪاري عملدار سنڌيءَ ۾ امتحان پاس ڪن. سندس فرمان موجب - 'الف' سموري سرڪاري لکپڙهہ سنڌيءَ ۾ هلي. - 'ب' يورپي

۽ پيا پرڏيهي آفيسر سنڌيءَ ۾ امتحان پاس ڪن ته جيئن سنڌي ماڻهن
کان سندن حال احوال ڄاڻي سگهجن.- 'ب' سنڌي اسڪول کلن.

ان وقت سنڌي ٻوليءَ جي مقرر صورتخطي نه هئي، تنهن ڪري لکپڙهه سنڌيءَ ۾ نه ٿي سگهي. انهيءَ ڪري ٿڌهوڪي اسسٽنٽ ڪمشنر مسٽر ايلس جي صدارت ۾ ٨ مقامي ۽ ٻن يورپي ميمبرن تي ٻڌل هڪ ڪميٽي مقرر ٿي. انهيءَ ڪميٽيءَ ۾ راءِ بهادر نارائڻ جڳناٿ، خانبهادر مرزا صادق علي بيگ، ديوان پريداس انندرام رامچنداڻي، ديوان اڌارام ٿانورداس، ديوان ننديرام سيوهاڻي، ميان محمد حيدرآبادي. غازي غلام علي ٽنڊي وارو، ميان غلام حسين ٽنڊي وارو، ٻه انگريز عملدار: ڪئپٽن جارج اسٽئڪ ۽ ڪئپٽن برٽن شامل هئا. اسٽئڪ جو رايو هو ته سنڌيءَ لاءِ ديوناگري لِپي مقرر ڪئي وڃي، ان لاءِ هن سبب ڄاڻايا: (الف) هن خط کان يورپي عملدار واقف آهن. (ب) هيءُ خط سنڌيءَ لاءِ بنيادي حيثيت رکندڙ آهي. ڪئپٽن برٽن جو رايو هو ته سنڌي زبان لاءِ عربي- سنڌي رسم الخط ئي وڌيڪ موزون آهي. (جيڪو اڳ ۾ ئي مروج هو) ان لاءِ هن سبب ڄاڻايا (الف) ديوناگري لِپي يقين عالماڻو خط آهي، انهيءَ ڪري هيءُ خط لغت، گرامر ۽ اهڙن ٻين ڪمن لاءِ بهتر ٿيندو. جيڪي غير سنڌين کي سنڌي سيکارڻ جي مراد سان لکيا ويا هجن پر ساڳي وقت ديوناگري خط ۾ اوٺايون به آهن، گهٽ ۾ گهٽ اهڙا ٢٠ حرف آهن، جن کي اعرابن ڏيڻ جي ضرورت آهي. دفتري ڪم ڪار لاءِ ڏکيو ثابت ٿيندو، ماڻهو هيءُ خط سولائيءَ سان لکي به نه سگهندا". گهڻي ويچار کان پوءِ مسٽر ايلس ١٨٥٣ع ۾ سنڌيءَ لاءِ عربي- سنڌي صورتخطي اختيار ڪئي. جنهن ۾ هن مخدوم ابوالحسن جي سنڌيءَ کان پوري پوري مدد حاصل ڪئي.

١٨٥٣ع واري صورتخطيءَ جي ترتيب:

ا ب ٻ پ ت ٽ ٿ ٺ ث پ ڦ ج ڄ جه ڃ چ ڇ ح خ د ڌ
ڏ ڊ ڍ ذ ر ڙ ز س ش ص ض ط ظ ع غ ف ق ڪ ک ګ ڳ گهه ڱ ل
م ن ڻ و ه ء ي

هن ترتيب ۾ ڪيترن اوسرڳ آوازن ڪي پنهنجي جوڙيدار وسرڳ آوازن جي پر ۾ رکيو ويو آهي ۽ هن ۾ ہي خصوصيت اها ٻه آهي تہ مخدوم ابوالحسن جي ناهيل وسرڳ آوازن جي شڪل مان ضرورت موجب ڪٿي 'هہ' آواز جي شڪل گم ڪري هڪ نئين آواز جي صورت ايجاد ڪئي آهي تہ ڪٿي اوسرڳ آواز جي پٺيان 'هہ' جي شڪل برقرار رکي نوان وسرڳ آواز جوڙيا آهن.

ابوالحسن جي تيار ڪيل وسرڳ آوازن جي صورت	ايلس جي تيار ڪيل وسرڳ آوازن جي صورت
ٻهہ	ٻ
ٽهہ	ٽ
ٿهہ	ٺ
ڀهہ	ڦ
ڇهہ	ڃ
ڌهہ	ڏ
ڊهہ	ڍ
ڪهہ	ک
اوسرڳائي صورت	وسرڳائي صورت
ج	جهہ
گ	گهہ
م	مهہ
ڙ	ڙهہ
ڻ	ڻهہ
ن	نهہ
ل	لهہ

گهڻن آوازن جي آڏو 'ن' آواز جي شڪل ملائي 'نڪوان آواز ناهيا ويا.

ابوالحسن جا تيار ڪيل گهٽا آواز	ايلس جا تيار ڪيل ناهيل گهٽا آواز
نج	ڄ
نگ	ڱ

ايلس جي ناهيل صورتخطيءَ جي آوازن تي ڊاڪٽر ٽرمپ تنقيد ڪندي سنڌي آوازن جون ڪجهه نيون صورتون ڏنيون.

ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ جو ايجاد ڪيل رسم الخط:

ڊاڪٽر ٽرمپ (١٨٢٨ع - ١٨٨٥ع) جرمنيءَ جي هڪ ڳوٺ "ايلزفيلڊ" ۾ ڄائو. کيس جيسي زبان سان بيحد انسيت هئي، جنهن مختلف زبانن جي مطالعي تي کيس مجبور ڪيو ۽ پوءِ هو بنيئي آيو. جتي هن پارسي زبان ۾ مهارت حاصل ڪئي. ان کان پوءِ سنڌ ۾ آيو ۽ سنڌي سکيو. سنڌيءَ ۾ ايترو تہ چست ٿي ويو هو جو هن پهريون پيرو شاهہ لطيف جو رسالو ترتيب ڏنو. جنهن ۾ هن پنهنجو رسم الخط استعمال ڪيو. ان ۾ هن مخدوم ابوالحسن جي سنڌي کان پڻ مدد ورتي.

هاٺوڪي صورتخطي	ٽرمپ وارو خط	هاٺوڪي صورتخطي	ٽرمپ وارو خط
ڀ	ٻھ	ڦ	پھ
ٿ	تھ	ڪ	ک
ٽ	ٽ	ک	کھ
ٺ	ٽھ	گ	گ
ڄ	نج	ڱ	نگ
ڇ	چھ	م	مه
ڌ	دھ	ڻ	ڻ
ڏ	ڌ	۾	مين
ڊ	ڌ		
ڍ	ڌھ		

ڏنو وڃي تہ ڊاڪٽر ٽرمپ جو ايجاد ڪيل رسم الخط ايلس واري صورتخطيءَ جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ آسان نہ آهي (الف) ان ۾ اينرا تہ اضافي نقطا ڏنا ويا آهن، جو لکڻ ۾ ڪافي وقت ضايع ٿئي ٿو.(ب) صورتون منجهائيندڙآهن.

جيئن: /ٿ/ لاءِ /ٿهہ/، /ڏ/ لاءِ /ڌ/، /ڃ/ لاءِ /ڃ/، /ڊ/ لاءِ /ڏ/، /ڍ/ لاءِ /ڌه/، /ڳ/ لاءِ /ڳ/، /ڱ/ لاءِ /گ/، /ڻ/ لاءِ /ٽ/ (ب) /ٿهہ/ ۽ /ڌه/ ۾ ڪافي هڪجهڙائي آهي، جيڪا خط کي ويتر منجهائي ٿي.(پ) /ڏ/ جي صورت /ڌ/ سان ڪافي ملندڙ جلندڙ آهي.

١٩٣٥ع ۾ سنڌي صورتخطيءَ جي ترتيب:

هن ترتيب ۾ وسرڳ ۽ اوسرڳ جوڙيدار آواز هڪٻئي جي پر ۾ رکڻ بجاءِ جدا جدا ڪيا ويا، پر انهن کي گهٽو ڪري مخرجن جي بنياد تي رکيو ويو، جيئن: ب، ٻ، پ، ڀ آوازن جو مخرج (Point of articulation) ٻئي چَپَ آهن، تنهن ڪري انهن کي هڪٻئي جي پر ۾ رکيو ويو: هيءَ ترتيب بہ گهٽو نہ هلي سگهي ۽ ١٩٦٠ع ۾ ٽيهر سنڌي ادبي بورڊ پاران ان ۾ تبديلي آندي وئي.

١ ب ٻ ڀ ت ٿ ٽ ٺ ث پ ج ڄ جهہ ڃ چ ڇ ح خ د ڌ ڏ ڊ ڍ ذ ر ڙ ز س ش ص ض ط ظ ع غ ف ڦ ق ڪ ک گ ڳ گهہ ڱ ل م ن ڻ و ه ء ي.

موجوده ترتيب جا عيب:

(١) سنڌي آئيوتا ۾ ب ت ٿ پ ج ڇ د ڊ ڪ گ م ن ڻ جي اوسرڳ آوازن کي اهميت حاصل آهي، جنهن سان [-ه] جي آوازن ملائڻ سان وسرڳ آواز /صوتيا نهن ٿا.

مثالطور: /ب/ + /-ه/ = [ڀ]

/ت/ + /-ه/ = [ٿ]

/ٽ/ + /-ه/ = [ٺ]

/م/ + /-ه/ = [مهہ]

/ڙ/ + /-ه/ = [ڙه] وغيره.

(٢) سمورن اوسرڳ آوازن/ صوتين کي پنهنجن جوڙيدار وسرڳ آوازن/ صوتين سان گڏ ترتيب ۾ رکڻ گهرجي. جيئن: [ت، ٿ]، [ٽ، ٺ]، [ج، ڇ]، [د، ڌ]، [ڊ، ڍ]، [ڪ ۽ک] وغيره کي ترتيب ۾ رکيو ويو آهي. ڇگَن پلن پڙهيل لکيل ماڻهن کي اها خبر پئجي نہ سگهي آهي تہ [ڀ] جو آواز ڪيئن ٺهيو يا /گهہ/ ۽ /گهہ/ ۾ ڪهڙو فرق آهي. تنهن ڪري ٿيڻ ائين گهرجي تہ اوسرڳ ۽ وسرڳ جوڙيدار آوازن/ صوتين ڪان پوءِ [-ھہ] جو آواز رکجي تہ جيئن چڱيءَ ريت اهو سمجهائي سگهجي تہ هي آوازَ دراصل [-ھہ] جي آواز ڳنڍڻ سان وسرڳ آواز بڻيا آهن.

(٣) هاڻوڪي سنڌي آئيوتا ۾ /ڦ/ جو جوڙيدار آواز /پ/ عربي آئيوتا ۾ نہ ٿو ٿئي. اهو ٺيٺ 'پرشين' حرف آهي. عربيءَ ۾ /پ/ بجاءِ /ف/جو آواز آهي. جيئن: پارسيءَ مان 'فارسي'. مونجهارو پئدا ٿئي ٿو جڏهن 'فوٽي' کي انگريزيءَ ۾ (Photo) 'فون' کي (Phone) ڪري لکون ٿا: حالانڪ انهن آوازن جي مخرجن ۾ وڏو فرق آهي. ٿيڻ ائين گهرجي تہ /پ/ سان گڏ سندس جوڙيدار وسرڳ آواز /ڦ/ رکڻ کپي، جي ٻئي هڪ ئي خاندان جا آواز آهن ۽ /ف/ جي آواز کي/ڦ/ جي جاءِ تي رکڻ گهرجي.

(٤) وسرڳ ۽ اوسرڳ جي ترتيب ڪان پوءِ (Semi vowels) [ا، و، ي] کي هڪبئي جي پر ۾ رکجي. "[-ھہ] سنڌي آئيوتا جو هڪ اهڙو آواز آهي. جنهن جي سنڌي صوتيات ۾ وڏي اهميت آهي. هي نہ رڳو اوسرڳ صوتين (Unspirated Phonemes) سان ملي وسرڳ صوتيا (Spirated Phonemes) ٺاهي ٿو پر سُرن (Vowels) ۽ وينجن (Consonants) سان ملي 'پد' (Syllables) بہ ٺاهہ ٿو. معنيٰ تہ هن ۾ هڪئي وقت سُرن ۽ وينجن ٺاهڻ جي صلاحيت بہ موجود آهي. پين لفظن ۾ ان جو مقصد هي نڪري ٿو تہ هن ۾ حروف صحيح سان گڏ حروف علت جون بہ خاصيتون شامل آهن."[٣٧]

مثال طور: جُهڙ. گهر، وجهہ وغيره.

مٿين مثالن تي غور ڪرڻ سان معلوم ٿيندو تہ [-هہ] نہ رڳو اوسرگ آواز (Unspirated Voice) [ج] سان ملي [جهہ] جو وسرگ صوتيو (Spirated Phoneme) ٿاهيو آهي، پر ان سان گڏوگڏ (Vowels) طور بہ ڪم آيو آهي، يعني حروف علت جي ٽن آوازن:[ا، و، ي] ۾ [-هہ] جو آواز بہ سمجهڻ گهرجي ڇو تہ اهڙو حروف علت جو آواز آهي، جيڪو ڪڏهن بہ لفظن جي شروع ۾ متحرڪ طور نہ ٿو هلي، حالانڪ حروف علت جي ٽين آوازن [ا، و، ي] ۾ اهڙي خصوصيت آهي جو اهي لفظ جي ابتدا ۾ بہ متحرڪ طور هلي سگهن ٿا.
مثال طور:

ا = [اختر، انب، انعام، اگر، احمق]

و = [وطن، واسطو، وديشي، واهوندو]

ي = [يعقوب، يعني، يجروير]

تنهن ڪري [-هہ] کي حروف علت جو پيلهہ سوار آواز (Non Significant Voice) چئجي ڇو تہ اهو ڪنهن بہ آواز جي اڳ ۾ اچڻ بجاءِ رڳو وچ ۾ ۽ آخر ۾ ٿي ساڪن طور هلي ٿو.

وچ ۾	آخر ۾
جهڙ	ڳالهہ
ماٺهو	ڪالهہ
گهر	چاڙهہ
گهوٻي	سمهہ

"[-هہ]جي همشڪل جو هڪ ٻيو آواز [هہ] ٿئي ٿو، جيڪو پنهنجي مزاج ۽ سرشت ۾ (Significant Voice) يعني " ڪنهن آواز جي اڳ ۾، وچ ۾، آخر ۾ متحرڪ ٿي هلندڙ". هي آواز [-هہ] جيئان نہ ڪي اوسرگ آواز (Unspirated Voice) سان ملي وسرگ آواز (Spirated Voice) ٺاهي ٿو نہ ٿي حروف علت (Semi Vowels)

واري طبيعت رکي ٿو ۽ نه وري لفظن يا آوازن ۾ (Non Significant Voice) طور ساڪن ٿي استعمال ٿئي ٿو.[٣٨]

مثالطور:

اڳ ۾	وچ ۾	آخر ۾
هلڪو	گهرو	چاهہ
هڙو	سهڪو	ساهہ
هاٿي	سهٽو	ڏوهہ
هاڪڙو	ساهت	ڪاهہ
هلچل	ڪهڙو	ڏاهہ

تنهنڪري انهن ٻنهي آواز [هہ] ۽ [ـهـ] جو سنڌي سُرن (Vowels) ۽ وينجن (Consonants) ۾ ٻنهنجي مُنهن وڏي اهميت ۽ ڪارج آهي پر انهن جي اسان کي پوريءَ ريت ڄاڻ نہ آهي. اها خبر نہ ٿي پوي تہ [وجهہ] ۽ [وجہ هہ] ۾ ڪهڙو صوتياتي فرق آهي يا 'ڪلهوڙي' جي درست شڪل [ڪلهوڙو] آهي يا [ڪلہ هوڙو].

ان جي سڄي موجهاري پيدا ٿيڻ جو هڪ سبب اهو بہ آهي تہ ١٨٥٣ع ۾ ناهيل هاٿوڪي سنڌي آئيوتا ۾ [-هہ] جي (Non Significant Voice) کي ڌيان ۾ ئي نہ رکيو ويو هو. حالانڪہ ان وقت (Significant Voice) آواز [هہ] واري لهجي سان گڏ اهو لهجو بہ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڳالهايو ٿي ويو. ٿيڻ تہ ائين گهربو هو تہ سنڌي آئيوتا ۾ 'هہ' جي آواز سان گڏ '-هہ' جو آواز بہ رکيو وڃي ها، تہ جيئن سنڌي صوتيات ۾ 'هہ' جي ٻنهي شڪلين جي آوازن ۽ سُرن جي ڌار اهميت ڪان چڱيءَ ريت واقف ٿي سگهجي ها.

حوالا

١- ڀيرو مل. ڪاڪو: "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ" سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو (ڇاپو پنجون) ١٩٩٨ع.

٢- Parpola Asko: Recent developments in the Study of the Indus Script, Karachi. March 1975. p.17.

۳- الانا، غلام علي خواجه، ڊاڪٽر: 'سنڌي صورتخطي' سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، حيدرآباد، ۱۹۹۳ع.
۴- الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: "سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد" زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد، ۱۹۷۴ع.
۵- بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر: "سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ" پاڪستان اسٽڊي سينٽر يونيورسٽي آف سنڌ، ڄامشورو (ڇاپو ڇوٿون)، ۱۹۹۹ع.
٦- ميمڻ، سراج الحق: "سنڌي ٻولي" حيدرآباد سنڌ، عظيم پبليڪيشن، ۱۹٦۴ع.
۷- الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: "سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد" زيب ادبي مرڪز حيدرآباد، ۱۹۷۴ع.
۸- Jairam, Dr: 'The ancestory of Sindhi 1957.
۹- ڀيرو مل، ڪاڪو: "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ" سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو (ڇاپو پنجون) ۱۹۹۸ع.
۱۰- الانا، غلام علي خواجه، ڊاڪٽر: 'سنڌي صورتخطي' سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، حيدرآباد، ۱۹۹۳ع.
۱۱- ايضاً.
۱۲- لغاري، اڪبر: "سنڌي ادب جو مختصر جائزو" نيو فيلڊس پبليڪيشن ٽنڊو ولي محمد (ڇاپو ٻيون) ۱۹۹۲ع.
۱۳- ڀيرو مل، ڪاڪو: "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ" سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو (ڇاپو پنجون) ۱۹۹۸ع.
۱۴- بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر: "سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ" پاڪستان اسٽڊي سينٽر يونيورسٽي آف سنڌ، ڄامشورو (ڇاپو ڇوٿون)، ۱۹۹۹ع.
۱۵- الانا، غلام علي خواجه، ڊاڪٽر: 'سنڌي صورتخطي' سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، حيدرآباد، ۱۹۹۳ع.
۱٦- ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، ڊاڪٽر: "سنڌ، سياحن جي نظر ۾" روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو ۲۰۰۱ع.
۱۷- کهڙو، محمد صالح: "سنڌ جي تاريخ" (سوالن جوابن ۾) مهراڻ اڪيڊمي شڪارپور، ۱۹۹۹ع.
۱۸- بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر: "سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ" پاڪستان اسٽڊي سينٽر يونيورسٽي آف سنڌ، ڄامشورو (ڇاپو ڇوٿون)، ۱۹۹۹ع.
۱۹- ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، ڊاڪٽر: "سنڌ، سياحن جي نظر ۾" روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو ۲۰۰۱ع.

٢٠- جوڻيجو عبدالجبار. ڊاڪٽر: "سنڌي ادبجي مختصر تاريخ" روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو. ١٩٩٤ع
٢١- الانا. غلام علي خواجہ. ڊاڪٽر: 'سنڌي صورتخطي' سنڌي بوليءَ جو بااختيار ادارو. حيدرآباد. ١٩٩٣ع.
٢٢- ميمڻ عبدالمجيد سنڌي. ڊاڪٽر: "سنڌ. سياحن جي نظر ۾" روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو ٢٠٠١ع.
٢٣- ايضاً.
٢٤- ايضاً.
٢٥- ايضاً.
٢٦- ايضاً.
٢٧- ايضاً.
٢٨- ايضاً.
٢٩- ايضاً.
٣٠- ڪھڙو. محمد صالح: "سنڌ جي تاريخ" (سوالن جوابن ۾) مهراڻ اڪيڊمي شڪارپور. ١٩٩٩ع.
٣١- ايضاً.
٣٢- ايضاً.
٣٣- ايضاً.
٣٤- ايضاً.
٣٥- ايضاً.
٣٦- ميمڻ عبدالمجيد سنڌي. ڊاڪٽر: "سنڌ. سياحن جي نظر ۾" روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو ٢٠٠١ع.
٣٧- ڪلهوڙو. دين محمد: "هاٿوڪي صورتخطيءَ جو تنقيدي جائزو". مقالو: اڻڇپيل.
٣٨- ڪلهوڙو. دين محمد: "هاٿوڪي صورتخطي جو تنقيدي جائزو" مقالو: اڻڇپيل.